

MÖVZU: “Beynəlxalq hüquq və müqayisəli hüquqşünaslıq”.

P L A N:

GİRİŞ:

1. Müqayisəli hüquqşünaslıqla beynəlxalq ümumi və xüsusi hüququn qarşılıqlı əlaqə və nisbət məsələləri.
2. Beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətlərinə dair nəzəriyyələr.
3. Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquq sistemində hüquqi qüvvəsi.

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. “Müasir hüquq sistemləri”. Polis Akademiyası, Bakı-2014.
2. L.H.Hüseynov. «Beynəlxalq hüquq». Dərslük. Bakı, 2000.
3. İ.Balayev. «Beynəlxalq hüquq». Ümumi hissə. Dərslük. Bakı, 2000.
4. Ə. Həsənov. Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın Xarici Siyasəti. Dərslük. Bakı, 2005.
5. İnsan hüquqları jurnalı №1. Bakı, 1998.
6. “İnsan hüquqları haqqında” Ümumi Bəyannamə. 1948-ci il
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2005.
8. Z. Əsgərov. Konstitusiya hüququ. Dərslük. Bakı, 2001.
9. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, 2007.

GİRİŞ

Beynəlxalq ictimaiyyətin sistem kimi formalaşmadığı, natural təsərrüfatın hökm sürdüyü orta əsrlərdə, aydındır ki, müasir dövrdə olan beynəlxalq hüquq yox idi və belə problem də qoyula bilməzdi. Yalnız XIX-XX əsrlərdə dövlətlərarası ittifaqların inkişafı, əlaqələrin genişlənməsi bir sıra birgə fəaliyyət növlərinin dövlətdaxili səviyyədə deyil, dövlətlərarası münasibətlər səviyyəsində nizamlanması ehtiyacı beynəlxalq hüququn inkişafı üçün şərait yaratdı.

Müasir dövrdə dövlətlər inkişaf etdikcə qaçılmaz inteqrasiya beynəlxalq hüquq vasitəsilə onları daha da bir-birinə yaxınlaşdırır. Bir çox problemlərin qloballaşması və həll olunması üçün beynəlxalq ictimaiyyətin birgə səyləri iqtisadi münasibətlərin inkişafı dövlətləri daha tez-tez və sıx şəkildə əlaqədə olmağa sövq edir. Beynəlxalq inteqrasiya geniş miqyaslı proses olmaqla yanaşı, müxtəlif sahələrdə fərqli şəkildə təzahür edir. Hüquqa dövlətlərarası yaxınlaşma ilk olaraq beynəlxalq ictimaiyyətlə münasibət və beynəlxalq hüquqla daxili hüququn əlaqəsi probleminə özünü büruzə verməyə başladı. İlk olaraq beynəlxalq hüquqla daxili hüququn münasibətini müəyyən edən norma ABŞ-ın 1787-ci il Konstitusiyasının 4-cü maddəsində əks olunmuşdur. Bu maddəyə görə beynəlxalq hüquq ABŞ qanunvericiliyinin tərkib hissəsidir. Avropada ilk dəfə belə norma Almaniyanın 1919-cu il Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında da Konstitusiya zamanın tələbinə uyğun olaraq, beynəlxalq hüquqla milli hüququn münasibətini müəyyən edən norma nəzərdə tutur. Konstitusiyamızın 7-ci, 10-cu maddələri, 95 maddəsinin 4-cü bəndi, 109-cu maddənin 30-cu bəndi, 130-cu maddənin 6-cı bəndi, 148-ci maddəsinin II hissəsi, 151-ci maddəsi beynəlxalq hüquqla bağlı müxtəlif məsələləri əks etdirir.

Bu mühazirədə beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquqa təsiri, beynəlxalq hüquq normalarının Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində implementasiyası, beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili hüquqa implementasiyasının formaları məsələləri daha geniş təfəssilatı ilə nəzərdən keçiriləcək.

SUAL 1. Müqayisəli hüquqşünaslıqla beynəlxalq ümumi və xüsusi hüququn qarşılıqlı əlaqə və nisbət məsələləri.

Müqayisəli hüquqşünaslıq və beynəlxalq xüsusi hüquq öz aralarında bir çox ümumiliyə malikdir. Birincisi müxtəlif hüquq sistemlərini müqayisə edir, ikincisi isə milli hüquq sistemlərinə malik olan beynəlxalq hüququn subyektləri arasında münasibətləri öyrənir. Hər iki elm reallıqda mövcud olan hüquq sistemlərinin çoxluğuna əsaslanır. Belə uyğunluq elmlərin öyrənilmə metodları arasında daha çox uyğunsuzluğu, müxtəlifliyi istisna edir. Bu iki elmi anlayış arasında hər ikisinə uyğun olan daha geniş qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Müqayisəli-hüquqi tədqiqatlar beynəlxalq xüsusi hüquqa ikiqat fayda verir:

1. Beynəlxalq hüquq metodlarının istifadə edilməsində;
2. Onun özünün məzmununda.

Metodlara gəlicə qeyd etmək olar ki, beynəlxalq hüquq özündə bu hüququn subyektləri arasında münasibətlərin nizama salınması ilə bağlı hüquqi qaydaları əks etdirir. Bu subyektlərin hər biri öz milli hüquq sistemində malikdir. Onun üçün bu milli hüquq sistemlərinin öyrənilməsi maraqlı kəsb etməyə bilməz.

Bu halda biz öyrənəcəyik ki, hansı orqanlar dövlət adından beynəlxalq öhdəliklər götürə bilər və dövlətin qəbul etdiyi qərarların formalaşmasında onlar hansı rola malikdirlər. Başqa sözlə aşağıdakıları bilmək vacibdir:

1. Müxtəlif ölkələrdə hansı orqanlar dövlət adından qərar qəbul edir;
2. Dövlət adından danışıqlar aparmağa səlahiyyətlidir;
3. Dövlət adından müqavilələri imzalamaq və ratifikasiya (təsdiq) etmək;
4. Dövlət adından beynəlxalq münasibətlərdə dövləti təmsil etmək;
5. Dövlət adından müxtəlif beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində iştirak etmək.

Beynəlxalq hüququn hər hansı bir müdaxiləsi olmadan bütün məsələlərin nizama salınması müstəsna olaraq dövlətin səlahiyyətlərinə aiddir.

Ancaq beynəlxalq hüquq bu məsələləri nəzərə almaya bilməz. Baxılan məsələ üzrə müxtəlif milli hüquq sistemlərinin beynəlxalq hüquq tərəfindən nəzərə alınması dövlətlərin üzərinə öhdəlik qoyan normaların müəyyən edilməsi üçün azdır. Belə ki, beynəlxalq hüquq normaları əksər hallarda milli hüquq normaları vasitəsilə realizə olunur. Beynəlxalq hüququn effektivliyi məqsədi ilə bir sıra hüquq normalarının tətbiqi həvalə edilən dövlətdaxili orqanlar barəsində yalnız təsəvvürlərə malik olmaq deyil, həmçinin onların səlahiyyətləri, fəaliyyət qaydaları barədə də məlumatlara malik olmaq vacibdir. Buna onu da əlavə etmək lazımdır ki, dövlətdaxili orqanların və prosedurların müqavilə bağlanması və dövlətlərin nümayəndəliyi ilə bağlı bilikləri olduğu halda məqbuldursa, lakin beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquq sistemləri vasitəsi ilə həyata keçirilməsi məsələsinə aid olduqda bu biliklər tam kifayət etmir.

Müqayisəli hüquqşünaslığın beynəlxalq hüquqa təsiri ondan ibarətdir ki, beynəlxalq hüquqi aktların tələbini və nəticələrini öyrənməyə imkan verən vasitə rolunu oynasın. Reallıq odur ki, bu gün dövlətlər beynəlxalq hüququn vahid subyekti kimi çıxış etmir. Onlarla yanaşı bu sferada hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar da çıxış edir. Müqayisəli hüquqşünaslıq isə onlarla daha yaxından tanış olmağa imkan verir. Beynəlxalq hüquq elmi çərçivəsində beynəlxalq təşkilatların ümumi nəzəriyyəsini yaratmaq vacibdir. Bunu da yalnız müqayisəli hüquqşünaslıq metodlarından istifadə etmək yolu ilə həyata keçirmək olar.

Ümumi hüququn prinsipləri haqqında məsələ yarandıqda, ayrı-ayrı ölkələrin hüquq sistemlərinin öyrənilməsi və müqayisəsi beynəlxalq hüquqşünaslar üçün vacib məsələyə çevrilir. Bu kontekstdə müqayisəli hüquqşünaslığın əsasən informasiya funksiyası mühüm rol oynayır. Burada söhbət ondan getmir ki, milli hüquq prinsipləri beynəlxalq hüquqa daxil edilsin. Əsas məqsəd beynəlxalq hüquqda bu ümumi prinsiplər öz əksini tapsın və beynəlxalq hüquq qaydasının məqsədlərinə uyğun olsun.

Beynəlxalq hüquq çərçivəsində müqavilələr sisteminin yaradılması, hüquqi orqanlar ilə təminatı ümumi hüquq prinsiplərinin istifadəsinə imkan yaradacaq, həmçinin üzv dövlətlərin hüquq sistemlərinin müqayisəli öyrənilməsinə səbəb olacaqdır.

Beynəlxalq hüququn insan hüquqlarının müdafiəsi, atom enerjisindən sülh məqsədi ilə istifadə, ətraf mühitin qorunması sahəsində müqayisəli tədqiqatların geniş miqyasda aparılmasına ehtiyacı olmasa da, bu tədqiqatların özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, müqayisəli tədqiqatlar aşağıdakıları müəyyən etməlidir:

1. Müxtəlif ölkələrin həyatının müvafiq sferalarında hansı hüquqi problemlər yaranır;

2. Beynəlxalq hüquq normalarına çevrilə biləcək ümumi qərarların mümkünlüyü.

Beləliklə, beynəlxalq hüquq müqayisəli hüquqşünaslığa həm metodoloji məqsədlə, həm də maddi hüquqi normanın yaradılması üçün müraciət edə bilər.

Beynəlxalq hüquqla müqayisəli hüquqşünaslığın qarşılıqlı əlaqəsinə 2 aspektdə baxıla bilər:

1. Texniki;

2. Maddi-hüquqi.

Birinci halda, beynəlxalq hüquq müqayisəli hüquqşünaslığın sərəncamına danışıqlar texnikasını və ümumi qərarların yaradılmasını, ikinci halda isə beynəlxalq hüquq müqavilələrinin bağlanması formal qaydalarını müəyyənləşdirməklə verilir.

Müqayisəli hüquqşünaslıq isə beynəlxalq hüquqa o vaxt müraciət edir ki, onun müqayisəli öyrənilməsi tələb olunur. Başqa sözlə, bəzi hallarda beynəlxalq hüquq normaları roman-german hüquq sisteminin, anqlo-sakson hüquq sisteminin və digər hüquq ailələrinin hüquq normaları ilə tutuşdurula, müqayisə edilə və yaxud qarşılaşdırıla bilər.

Bu əsasən hər bir hüquq sisteminin fundamentini təşkil edən hüququn əsaslarından, anlayışlarından söhbət gedən hallara aid edilir. Bu halda beynəlxalq hüquq xüsusi maraq kəsb edir, belə ki, milli hüquqa nisbətən beynəlxalq hüquq transformasiyalar nəticəsində daha çox «zədələnmələrə» məruz qala bilər. Elə buna görə də beynəlxalq hüquqşünaslar daim belə bir məsələyə diqqət yetirirlər ki, beynəlxalq hüquq subyektləri, bu hüququn mənbələri beynəlxalq hüququn əsaslarına, onun məcburi qüvvəsinə, meyarlarına cavab verməlidirlər.

Ədalət, vicdan müqavilə öhdəlikləri üzrə məcburi xarakter, hüquqdan sui-istifadə, məsuliyyət, ziyanın ödənilməsi, sanksiya – bütün bu məsələlər üzrə

beynəlxalq hüquq və müxtəlif hüquq sistemlərinin müqayisəsi, qarşılaşdırılması səmərəli olmalıdır.

Müqayisəli hüquqşünaslıq və Beynəlxalq xüsusi hüquq.

Müqayisəli hüquqşünaslıq və beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında olan bütün elmi araşdırmalarda, bu mövzunun elmi-nəzəri və təcrübi-tətbiqi aktuallığı qeyd olunur. Belə ki, BXH hüquqda hər hansı bir problemin həllində, hər şeydən əvvəl müqayisəyə, qarşılaşmaya üstünlük verilir. Buna görə də, elmi ədəbiyyatlarda beynəlxalq xüsusi hüquq ilə müqayisəli hüquqşünaslığın qarşılıqlı əlaqəsinə toxunarkən başlıca olaraq müqayisəli metodun tətbiqi istiqamət götürülür. Lakin bu problemin yalnız bir tərəfidir. Mövzunun daha geniş dərk edilməsi mümkündür: bu müqayisəli hüquqşünaslığın və BXH xüsusi elmi fənlər kimi öyrənilməsidir. Axırını daha geniş məsələlər dairəsini əhatə edir, bir sıra nəzəri problemlər doğurur. Beləliklə, müqayisəli hüquqşünaslıq və BXH qarşılıqlı təsiri, əlaqəsi məsələləri haqqında 2 aspekt mövcuddur.

Bunlar aşağıdakılardır:

1. Müqayisəli metodların tətbiqi ilə bu qarşılıqlı təsiri, əlaqəni araşdırmaq;
2. Müqayisəli hüquqşünaslıq ilə beynəlxalq xüsusi hüququn qarşılıqlı əlaqəsinə xüsusi elmi fənn kimi öyrənməklə araşdırmaq.

Müqayisəli metodun BXH üçün əhəmiyyəti məsələləri barədə çex alimi P.Kolenski qeyd edir ki, BXH-da hüququn müqayisəli öyrənilməsi o zaman yalnız səmərəli həyata keçə bilər ki, bu zaman o müstəsna olaraq mexaniki müqayisə kimi qəbul edilməsin. Bu geniş qarşılıqlı əlaqəni və asılılığın həqiqiliyini dərk etməyə imkan verən metod kimi qəbul edilsin.

Qanunların kolliziyalarını (hüquqpozmlar arasında olan ziddiyyətlər) həll edən metodlar xarici hüququn tətbiqini nəzərdə tutur. Bu zaman milli hüquq normaları xarici hüquq normaları (qanunla) ilə tutuşdurulur, müqayisə edilir və daha çox və yaxud daha az müqayisəli –hüquqi əsasda konkret problem öyrənilir. Burada həmçinin «xarici elementin» varlığı xarakterizə edilir. Müqayisəli hüquqşünaslıq həm

də BXH-un sərəncamına xüsusi imkanlar verir ki, müəyyən milli mülki hüquq institutlarını düzgün qursun.

Əgər müqayisəli hüquqşünaslıq ilə BXH arasında olan qarşılıqlı əlaqənin 2-ci aspektinə müraciət etsək görürük ki, onlar bir milli hüquq sisteminin çərçivəsi ilə məhdudlaşıb və xarici hüquqa istiqamətlənib.

Bununla belə tədqiqat predmetində oxşarlıqla yanaşı əhəmiyyətli fərqlər də mövcuddur, bu həmçinin əldə edilən biliklərin təbiətinə də aiddir.

Müqayisəli hüquqşünaslığın BXH üçün əldə etdiyi konkret əhəmiyyətləri göstərmək üçün, qanunların kolliziyası (ziddiyyəti) və ya təsnifatı kimi klassik mövzulara müraciət etmək kifayətdir. Təsnifat problemləri ona görə yaranır ki, eyni anlayışlar müxtəlif hüquq sistemlərində eyni cür məzmunla malik ola bilməz.

Bundan əlavə yeni problem bu hüquq sistemlərində müxtəlif hüquq sahələrinə və ya müxtəlif hüquq institutları vasitəsi ilə nizama salına bilər. Təsnifat münaqişəli (konfliktli) deyil, onun həlli bu situasiyada (hala) cavab təşkil etməlidir. Bununla da müqayisəli hüquqşünaslıq aşağıdakıları müəyyən etməlidir:

1. Bu hüquq norma və institutların əlaqə və nəticələrini müəyyən etməli;
2. Mümkün həll vasitəsi ilə BXH normalarına «köçürmələri».

BXH mütəxəssisləri müqayisəli hüquqşünaslığa böyük maraq göstərirlər və bu indi də bu davam edir. Macar alimi F.Madl hətta «Müqayisəli BXH» yaradılması ideyasını irəli sürür. Müqayisəli-hüquqi istiqamətə malik olan BXH öz növbəsində müqayisəli hüquqşünaslığın əhatəsini genişləndirir, ona sonrakı müqayisəli –hüquqi tədqiqatları aparmaq üçün «xammal», ilkin material verir.

BXH aktları üzrə kodifikasiya edilmiş aktların hazırlanması və qəbulu üçün müqayisəli hüquqşünaslıq xüsusi əlverişli şərait yaradır. Bu halda BXH problemləri üzrə geniş müqayisəli tədqiqatların aparılmasına imkan yaranır.

Bununla da müqayisəli hüquqşünaslıq pozitiv (müsbət) xarici hüquqi təcrübə ilə yanaşı neqativ (mənfi) təcrübəni də müəyyən etməyə kömək edir.

BXH sahəsində müqayisəli – hüquqi tədqiqatların tətbiqi əhatəsindən birini də unifikasiya təşkil edir. Bu da 2 halda həyata keçirilir.

1. Əksər dövlətlər tərəfindən müəyyən edilən vahid aktların qəbul edilməsi ilə.

2. Beynəlxalq müqavilənin bağlanması ilə.

Unifikasiya həyata keçirildikdən sonra, vahid təfsir və unifikasiya edilmiş hüququn tətbiqi problemi yaranır. Bu problemin həlli də müqayisəli hüquqşünaslığın üzərinə düşür.

Bütün qarşılıqlı əlaqə məcmusu və aspektləri ilə birlikdə müqayisəli hüquqşünaslıq ilə BXH arasında olan qarşılıqlı əlaqə məsələsi bu fənlərdən birinin mövqeyi ilə həll edilə bilməz. Burada fənlərarası yanaşma tələb olunur.

SUAL 2. Beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətlərinə dair nəzəriyyələr.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsindən bizə məlumdur ki, iki hüquq sahəsi mövcuddur: beynəlxalq hüquq sahəsi və milli hüquq sahəsi, yəni beynəlxalq hüquq və milli hüquq sistemləri. **Beynəlxalq hüquq ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüquq sistemlərindən fərqli olan və onlardan asılı olmayaraq mövcud olan hüquq normaları sistemidir.** Beynəlxalq hüquq dövlətlər arasında müxtəlif xarakterli münasibətləri nizamlayır.

Əksər müəlliflər beynəlxalq hüquqa tərif verərkən onu öz subyektləri arasında beynəlxalq siyasi münasibətləri tənzimləyən prinsip və normalardan ibarət ayrıca hüquq sistemi kimi müəyyən etmişlər. Beynəlxalq hüquq ictimai şüurun formasıdır və obyektiv xarakterlidir. Beynəlxalq hüququn yaranmasına və inkişafına nə hüquqşünasların, nə elmi müəssisələrin, nə də dövlətlərin yaradıcılıq məhsulu kimi baxmaq lazım deyil. Beynəlxalq hüququn mövcudluğunun səbəbi bəşəri inkişafın obyektiv prosesi, ictimai tələbatdır.

Beynəlxalq hüquq – beynəlxalq münasibətlərə təsir edən dövlətlərin iqtisadi inkişafı, ictimai mənəviyyəti, milli mənafeləri, qlobal bəşəri problemləri kimi çoxsaylı amillərdən biridir.

Dünyada mövcud olan digər hüquq sistemi isə dövlətdaxili hüquq sistemidir. Dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında yaranan münasibətləri nizamlayan beynəlxalq hüquqdan fərqli olaraq, dövlətdaxili hüquq fiziki və hüquqi şəxslər və dövlət orqanları arasındakı münasibətləri hüquqi çərçivəyə salır.

Beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq müstəqil fəaliyyət göstərən, lakin bir-biri ilə əlaqədə olan, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən hüquq sistemləridir. Lakin bu fikir beynəlxalq hüquq elmində heç də birmənalı qəbul olunmur.

Beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn nisbəti beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsinin əsas problemlərindəndir. Onun düzgün həlli beynəlxalq hüququn özünün nə olması, o hansı

subyektlərə, obyektə, tənzimləmə metoduna malik olması, dövlət suverenliyi ilə necə uzlaşır kimi suallara cavabından asılıdır.

Elmdə beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn nisbəti barədə iki əsas: dualist və monist baxış mövcuddur. Dualizm nəzəriyyəsinə görə, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq bir-birindən ayrılıqda mövcud olan və fəaliyyət göstərən iki tamamilə müstəqil hüquq sistemləridir. Beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı müxtəlif xarakterli münasibətləri nizama salır, dövlətdaxili hüquq isə dövlətin ərazisində fərdlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Dualizm nəzəriyyəsi beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn eyni sahədə fəaliyyət göstərməsini inkar edir, lakin qəbul edir ki, onların eyni predmeti vardır. Bu predmeti beynəlxalq hüquq beynəlxalq səviyyədə, milli hüquqi isə dövlət daxilində tənzimləyir. Məsələn, əgər şəxsin beynəlxalq hüquqla təminat verilən hər hansı hüququ dövlət tərəfindən pozulubsa, milli məhkəmə bu zaman milli hüququ tətbiq edəcəkdir. Dövlət öz öhdəliklərini beynəlxalq səviyyədə poza bilər, lakin bu, beynəlxalq məhkəməyə aid olacaqdır. Başqa sözlə, beynəlxalq məhkəmələr beynəlxalq hüququ, milli məhkəmələr isə milli hüququ tətbiq edir. Dualizm nəzəriyyəsi belə alınır ki, dövlətin hərəkəti öz ərazisində tam qanuni ola bilər, lakin bununla belə həmin davranış beynəlxalq məsuliyyət doğura bilər.

Monist nəzəriyyəçilər (əsas nümayəndəsi görkəmli alim H.Kelzendir) hər iki hüquq sisteminin vəhdət təşkil etməsini iddia edirlər. Bu konsepsiyanın tərəfdarlarının bir hissəsi dövlətdaxili hüququn üstünlüyünü, digərləri isə beynəlxalq hüququn üstünlüyünü israr edirlər.

İndi geniş yayılan konsepsiyalardan biri də beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquqdan üstünlüyü nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri belə hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq “hüquq” adlanan vahid sistemin iki komponentidir. Bu nəzəriyyə əsasən Z.Kelzenin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu nəzəriyyədə belə bir fikir irəli sürülür ki, hər iki normalar sistemi bir mühitdə fəaliyyət göstərir və eyni məsələ ilə bağlı olduqlarına görə, iki sistem arasında ziddiyyət ola bilər. Bu zaman beynəlxalq hüquq üstünlüyə malik olur. Praktiki baxımdan bu, o deməkdir ki, dövlətin qanunverici orqanı və məhkəmələri daxili hüququn beynəlxalq hüquqa uyğun olmasını təmin etməlidir. Əgər belə bir uyğunluq yoxdursa, milli məhkəmə beynəlxalq hüquq normasını tətbiq etməlidir.

Dövlətdaxili hüququn üstünlüyünü təkid edənlər beynəlxalq hüquqa müxtəlif dövlətlərin xarici hüquqlarının cəmi kimi baxırlar. Onların ən görkəmli nümayəndələri alman hüquqşünasları Tsorn və A.Massondur. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının düşüncələrinin əsasında Hegelin baxışları durur, əsasını da, Hegel qoymuşdur. Bəzi mənbələrdə “tərsinə monizm” adlanan bu nəzəriyyəyə görə, milli hüquq beynəlxalq hüquq üzərində üstünlüyə malikdir. Bu nəzəriyyədə beynəlxalq hüquq milli hüquq sisteminin tərkib hissəsi, onun sahələrindən biri kimi götürülür və beynəlxalq hüquq xarici dövlət hüququ kimi səciyyələndirilir.

Bu nəzəriyyənin nümayəndələri olan Antsilotti, Fitsmoris və s. alimlər beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn eyni sahədə fəaliyyət göstərməsini və eyni predmeti olmasını inkar edirlər. Onların fikrincə, bu iki hüquq sistemi heç vaxt ziddiyyətdə olmur. Hər iki sistemin “öhdəlikləri” kolliziyada ola bilər və hansı öhdəliyin üstün olmasını hüquq sistemi özü müəyyən edir. Belə ki, milli hüquq məsələnin həllini beynəlxalq hüquqa “göndərmirsə”, müvafiq milli hüquq norması tətbiq edilir və ya əksinə. Göründüyü kimi, bu yanaşma dualizm nəzəriyyəsi ilə, demək olar ki, eynidir və praktiki baxımdan onların arasında çox cüzi fərq vardır. Fərq, əsas etibarilə nəzəri cəhətdəndir.

Son zamanlar “mülayim monizm” adlanan nəzəriyyəsi də yayılmağa başlamışdır. Ona görə də, dövlətdaxili sahədə beynəlxalq hüquqla ziddiyyət təşkil edib-etməməsinə baxmayaraq, ancaq dövlətdaxili hüquq qüvvədədir. Lakin bu, onun qəti üstünlüyü demək deyil. Şəxs öz dövlətinə ancaq daxili hüquqla nə dərəcədə uzlaşması məsələsində (şəxsin törətdiyi beynəlxalq hüquq pozuntusuna görə cinayət məsuliyyəti zamanı) ilk qərarın qəbul olunmasını güzəşt edir. Beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətini izah edən başqa bir nəzəriyyə də mövcuddur. Bu “koordinasiya” nəzəriyyəsidir.

Beynəlxalq hüquqda baş verən və bəşəriyyətin tərəqqisinə yönələn ümumbəşəri xarakterli dəyişikliklər (soyuq müharibənin başa çatması, müstəqil dövlətlərin sayının artması, dövlətlərarası əməkdaşlığın genişlənməsi, beynəlxalq inteqrasiya və s.) monist-nəzəriyyələrdən, demək olar ki, imtinaya səbəb olmuşdur.

Müstəqil hüquq sistemləri olan beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq daim qarşılıqlı əlaqədədir. Bu qarşılıqlı əlaqə zamanı dövlətdaxili hüququn rolu daha əhəmiyyətlidir.

Dövlətlər beynəlxalq hüquq yaradıcılığında iştirak edərkən öz daxili hüququnun imkan və xarakterini nəzərə alır. Lakin, getdikcə beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq normalarının qarşılıqlı əlaqəsi zamanı beynəlxalq hüquq normalarının daha əhəmiyyətli olması ön plana çıxır. **Bu prinsip beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsində daha aydın ifadə olunmuşdur: müqavilənin iştirakçısı olan dövlət öz öhdəliyini yerinə yetirməməsinə haqq qazandırmaq üçün daxili hüququnun müddəalarına istinad edə bilməz.**

İctimai münasibətlər, dövlətlə əlaqəsindən asılı olaraq, dövlətdaxili, dövlətlərarası və qeyri-dövlətlərarası xarakterli beynəlxalq münasibətlərə bölünür. Dövlətlərarası münasibətlər birbaşa beynəlxalq hüquqla, qalanları isə, bir qayda olaraq, dövlətdaxili hüquqla tənzimlənir. Məsələn, beynəlxalq müqavilələrin bağlanma qaydaları onların hər ikisi ilə tənzimlənir. Beynəlxalq hüquq bütövlükdə dövlət üzərinə öhdəlik qoyursa, milli hüquq bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin edəcək səlahiyyətli orqan və vəzifəli şəxsləri müəyyən edir.

İctimai münasibətlərin bütün kateqoriyaları öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olduğundan onları tənzimləyən hüquq sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi hüquqi cəhətdən zərurətə çevrilir. Dövlətlərin ərazi üstünlüyü hüdudlarında həyata keçirilən hakimiyyətlərarası münasibətlər zamanı beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqların tənzimləmə obyektləri çox məhdud sahələrdə üst-üstə düşə bilər.

Səciyyəvi nümunə kimi diplomatik və konsul münasibətlərini göstərmək olar. Belə ki, diplomatik və konsul nümayəndəliklərinin, onların heyətinin hüquqi vəziyyətini müəyyən edən mənbələrə beynəlxalq müqavilə və adətlərdən əlavə, dövlətin daxili qanunları da aiddir.

Dövlətdaxili hüquq beynəlxalq hüquqa ikili təsir, yəni maddi və prosessual təsir göstərir. Bir tərəfdən milli hüququn məzmunu beynəlxalq hüquq normalarının məzmununa təsir edir. Buna maddi təsir deyilir. Digər tərəfdən, dövlətdaxili hüququn beynəlxalq hüquq normalarının yaradılma qaydalarına aid normaları beynəlxalq hüquq normalarının etibarlılığına təsir edir. Belə təsire isə prosessual təsir deyilir.

Beynəlxalq hüquq normalarının məzmununa ilk növbədə, dövlətlərin xarici siyasətinin çox zaman əsas qanunlarında əks olunan prinsipləri təsir edir. Beynəlxalq hüquq normalarının təşəkkülünə və inkişafına xarici siyasi funksiyalarının həyata

keçirilməsinin müxtəlif məsələlərini tənzimləyən konkret daxili hüquq normaları da (məsələn, dövlətin və onun mülkiyyətinin toxunulmazlığına aid dövlət daxili qanunlar) təsir edir. Müvafiq daxili hüquq normaları beynəlxalq xüsusi hüquq məsələlərinə aid beynəlxalq müqavilələrin də məzmununa təsir edir. Beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsi dövlətdaxili hüququn subyektləri tərəfindən müəyyən hərəkətlər tələb edir. Çox zaman onun göstərişləri dövlət suverenliyi sferasında realizə edilir. Beynəlxalq hüquqda müəyyən olunan beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün milli hüquqdan istifadə olunur.

D.B.Levin beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili hüquq qaydasında qüvvəyə minməsinin transformasiya, resepsiya və istinad etmə vasitələrini təklif edirdi. O, transformasiyanı vasitə kimi göstərsə də, onun mahiyyətini aydınlaşdırmırdı. Sonralar bu konsepsiya hüquqi ədəbiyyatda inkişaf etdirildi və transformasiya “dövlətin öz beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təmin olunmasına yönələn daxili normativ aktları”, beynəlxalq hüququn həyata keçirilməsi vasitəsi kimi müəyyən olundu.

Transformasiya şərti termindir, burada heç də beynəlxalq hüquq normasının milli hüquq normasına çevrilməsi baş vermir. Sadəcə dövlət öz daxili hüququnun köməyi ilə beynəlxalq hüquq normalarının realizasiyasını təmin edir.

İstinad öz xarakterinə görə dövlətdaxili qanunvericiliyin göndərici və blanket maddələrinə oxşayır. Bu halda daxili qanunvericiliyə elə normalar əlavə edilir ki, onlar hər hansı hal üçün birbaşa beynəlxalq aktın tətbiq olunmasını müəyyən edir.

İstinad beynəlxalq hüquq normasını olduğu kimi saxlayan və onu qanunvericiliyə gətirən üsuldur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 10-cu, 69-cu, 70-ci, 151-ci maddələrində beynəlxalq hüquqa istinad var.

Resepsiya dövlət beynəlxalq müqaviləyə qoşulmadığı halda onun müddələrinin qanunvericiliyinə gətirməyə imkan verir. Bu zaman beynəlxalq müqavilələrin norması olduğu kimi daxili qanunvericilikdə təkrarlana, dəqiqləşdirilə, inkişaf etdirilərək qanunvericiliyə uyğunlaşdırıla bilər. Məsələn: Azərbaycan Respublikası 21 iyul 1992-ci il tarixli qərarı ilə “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”a qoşulub. Bu pakta qoşulan dövlətlər üçün qanunvericiliklərində iqtisadi-sosial, mədəni

hüquqların təsbit edilməsi vəzifəsini yaradır ki, bu da Konstitusiyamızda kifayət qədər geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Müasir dövr monizm nəzəriyyəsinin dualizm nəzəriyyəsini sıxışdırdığı dövrdür. Artıq bir çox dövlətlərin konstitusiyaları rəsmi olaraq monizm nəzəriyyəsini qəbul edirlər.

Ümumiyyətlə, ilk olaraq beynəlxalq hüquqla daxili hüququn münasibətini müəyyən edən norma ABŞ-ın 1787-ci il Konstitusiyasının 4 maddəsində öz əksini tapmışdır. “Bu normaya görə Birləşmiş Ştatların bağladığı və bağlayacağı müqavilələr ölkənin ali hüquqdur”. Bildiyimiz kimi, beynəlxalq hüquq beynəlxalq müqavilələrə və beynəlxalq adət normalarına bölünür. Dövlətlər də bir çox hallarda bunlardan yalnız birini daxili qanunvericiliyin tərkib hissəsi kimi tanıyır. Məsələn, ABŞ istisna olmaqla, bütün anqlosakson hüquq sistemli ölkələrdə yalnız – beynəlxalq adət hüququ daxili hüququn tərkib hissəsidir.

İspaniya Konstitusiyasının 96-cı maddəsində deyilir: “Qanuni bağlanmış və İspaniyada rəsmən nəşr olunan beynəlxalq müqavilələr onun daxili qanunvericiliyinin tərkib hissəsidir”.

Beləliklə, beynəlxalq hüquq onu dövlətdaxili hüquqdan fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq hüququn mövcud olduğu və fəaliyyət göstərdiyi dövlətlərarası mühitlə suveren və formal baxımdan bir-birindən asılı olmayan dövlətlərin olması ilə əlaqədardır. **Birincisi**, fiziki və hüquqi şəxslər və dövlət orqanları arasındakı münasibətləri nizama salan dövlətdaxili hüquqdan fərqli olaraq, beynəlxalq hüquq dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında yaranan münasibətləri nizama salır. **İkincisi**, beynəlxalq sistemdə qanunverici orqan yoxdur. Heç bir beynəlxalq təşkilat və ya orqan, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı dövlətlər üçün hüquqi cəhətdən məcburi olan normalar yaratmaq səlahiyyətinə malik deyildir. Beynəlxalq təşkilatların orqanlarından biri kimi fəaliyyət göstərən parlamentlər də milli parlamentlərə əsaslanan bəzi əlamətlərə malik olsalar da, “qanunvericilik” səlahiyyətindən məhrumdurlar. **Üçüncüsü**, beynəlxalq sistemdə, dövlətin daxilində olduğu kimi, mərkəzləşdirilmiş icra və məhkəmə mexanizmi yoxdur. Beynəlxalq hüquq normalarının yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi dövlətlərin öz ixtiyarına buraxılmışdır. Beynəlxalq hüququn yaradıcısı və başlıca

təminatçısı dövlətlərdir. Lakin bəzi hallarda bu funksiyayı dövlətlər müqavilələr vasitəsilə bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq təşkilat və ya orqanlara həvalə edirlər. Məsələn, BMT-in Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə real təhlükə yaradan dövlətə qarşı hərbi və qeyri-hərbi sanksiyalar tətbiq edə bilər. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, o, bu və ya digər işə yalnız müvafiq dövlətlər buna razılıq verdikdə baxa bilər. Sadəcə dildə desək, ən ağır beynəlxalq hüquq pozuntusu törətmiş dövləti belə onun razılığı olmadan Beynəlxalq Məhkəməyə “vermək” olmaz.

Hər hansı bir ölkənin hüquq sahələrinin mənbələrini, həmin ölkənin Konstitusiyası və onun qanunvericilik aktları təşkil edir. Beynəlxalq hüququn mənbələrini isə BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Statutunun 38-ci maddəsində göstərilmişdir. Həmin maddəyə görə beynəlxalq hüququn mənbələri beynəlxalq müqavilə, beynəlxalq hüquqi adət, hüququn ümumi prinsipləri, məhkəmə qərarları, tanınmış alimlərin rəyləri ola bilər.

Beynəlxalq hüququn mənbələrindən biri də beynəlxalq müqavilədir. Beynəlxalq müqavilə beynəlxalq hüququn əsas mənbələrindən biri olub, iki və ya daha artıq dövlət arasında bağlanan, qarşılıqlı beynəlxalq hüquq və vəzifələr müəyyən edən razılaşma kimi başa düşülür. Beynəlxalq müqavilələr vasitəsi ilə dövlətlər və habelə beynəlxalq hüququn digər subyektləri, məsələn, beynəlxalq təşkilatlar öz aralarında ortaya çıxan müxtəlif xarakterli məsələləri həll edirlər. Dövlət yalnız öz razılığı ilə hər hansı beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı ola bilər. Müqaviləyə razılıq verdiyi andan dövlət həmin müqavilənin bütün tərəfləri qarşısında öz üzərinə müvafiq öhdəliklər götürür. Müqavilə yalnız onun iştirakçıları üçün hüquq və öhdəliklər yaradır; üçüncü dövlətlər üçün isə o, beynəlxalq hüququn mənbəyi ola bilməz.

Beynəlxalq hüququn mənbələrindən biri də beynəlxalq hüquqi adətdir. Beynəlxalq hüquqi adət beynəlxalq praktikada təşəkkül tapmış və məcburi norma kimi tanınmış davranış qaydasıdır.

Hüququn ümumi prinsipləri dedikdə, hüququn təbiətini əks etdirən və bütün mövcud hüquq sistemləri üçün ümumi olan prinsip və normalar başa düşülür.

Məhkəmə qərarları beynəlxalq hüququn “köməkçi” mənbəyi kimi xarakterizə olunur, çünki onlar bilavasitə hüquq yaratmır, artıq mövcud olan hüququ bəyan edir.

Beynəlxalq təşkilatların qətnamələri və alimlərin əsərləri beynəlxalq hüququn “köməkçi” mənbələri sayılır.

Göründüyü kimi, hər iki hüquq sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Müasir dövrdə beynəlxalq hüququn milli hüquqa təsiri daha da intensivləşmişdir. Beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili hüquqda implementasiyası geniş vüsət almışdır. Beynəlxalq hüququn qarşısında duran əsas vəzifə və məqsədlərindən biri də insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsidir. Müasir dövrdə, demokratik inkişaf yolu seçmiş dövlətlərin o cümlədən Azərbaycan Respublikasının da qarşısında duran əsas vəzifələrindən biri də insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsidir. 1995-ci il 12 noyabr tarixində qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında heç bir xüsusi akt qəbul edilmədən beynəlxalq Konvensiyalarda nəzərdə tutulmuş əsas insan hüquq və azadlıqları birbaşa təsbitini tapmışdır. Yuxarıda göstərilən Konvensiyalara misal olaraq 1948-ci il “İnsan hüquqları haqqında” Ümumi Bəyannamə, 1966-cı il İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq pakt, 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt, Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası, İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə 1984-cü il Konvensiyası və s. qeyd etmək olar. Bir sözlə, artıq bütün dövlətlərin hüquq sistemlərinə beynəlxalq hüquq öz təsirini göstərir.

SUAL 3. Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquq sistemində hüquqi qüvvəsi.

Beynəlxalq hüquq normaları bu gün heç bir dövlətin daxili hüquq sistemində birbaşa müdaxilə edə bilməz. Bunun üçün daxili hüquq sisteminin “vasitəçiliyi”, köməkliyi olmalıdır. Xüsusilə insan hüquqları, cinayətkarların verilməsi, iqtisadi münasibətlər, regional inteqrasiya və s. bu kimi digər məsələləri nizama salan beynəlxalq hüquq müddələrinin həyata keçirilməsi, yəni implementasiyası birbaşa mümkün deyil. Belə hallar yalnız milli qanunvericinin və milli məhkəmənin “iştirakı” ilə mümkündür. Məsələn: cinayətkarın verilməsi – ekstradisiya məsələsini Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada, formada həyata keçirir. Beynəlxalq hüquqa dövlətin öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri necə həll etməsi və həmin öhdəliklərin necə həyata keçirilməsi prinsip etibarilə vacib deyil. Bunların həyata keçirilməsinin, yerinə yetirilməsinin forma və vasitələrinin seçilməsi hər bir dövlətin konstitusiya qanunvericiliyində nəzərdə tutulduğu qaydada müəyyən olunur.

Beynəlxalq hüquq normaların həyata keçirilməsinin, yəni implementasiyasının iki əsas üsulu var:

- inkorporasiya (daxiletmə);
- transformasiya (çevirmə).

Birinci üsulda beynəlxalq hüquq normaları, onların məcburiliyi dövlət tərəfindən tanındıqdan sonra həmin dövlətin heç bir daxili aktı olmadan birbaşa milli hüquqa daxil edilir və milli hüquq normaları kimi tətbiq edilir. Məsələn: İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi. Bu vəzifə beynəlxalq normalarda öhdəlik kimi hər bir dövlətin üzərinə qoyulur. Bunu beynəlxalq hüququn prinsipi kimi götürsək görərik ki, bu hər bir dövlətin ana qanununda öz əksini tapmışdır. Belə ki, ana qanun yaradılmamışdan öncə (məsələn: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası) komissiya

təşkil olunur. Bu komissiyanın əsas işi inkişaf etmiş dövlətlərin qanunlarına baxıb nisbətən yaxşını müəyyən etmək və bunu öz qanununda əks etdirməkdən ibarətdir. Bu zaman komissiya müqayisəli iş aparır.

Azərbaycan inkorporasiya yolunu seçmişdir. Belə ki, Konstitusiyamızın 148-ci maddəsinə görə “Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir”. Göstərilən maddə bütün beynəlxalq müqavilələrin, yəni təkcə dövlətlərarası deyil, habelə hökumətlərarası və idarələrarası sazişləri də ümumi inkorporasiyanı nəzərdə tutur.

İnkorporasiyadan fərqli olaraq ikinci üsul bir növ bunun əksidir. Yəni bu üsulla implementasiya olunan beynəlxalq hüquq normaları milli hüquq sisteminin tərkib hissəsi sayılmır. Transformasiya adından görüldüyü kimi çevirmə, dəyişmə mənasını verir. Beynəlxalq hüquq normaları milli hüquq sisteminə ayrı-ayrı qanunvericilik aktları vasitəsilə daxil edilir, yəni beynəlxalq hüquq normaları milli hüquq normalarına çevrilir. Beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi üçün qanun verilməlidir, əgər qanun qəbul olunmayıbsa milli məhkəmə, icraedici orqan onu heç cür tətbiq edə bilməz. Bu üsuldən dünyanın bir sıra ölkələri, o cümlədən Böyük Britaniya, Skandinaviya ölkələri, Tailand və başqaları istifadə edir.

Hər bir dövlət öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərə uyğun olaraq beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyasından asılı olmayaraq bu normaların tətbiqi üçün lazımı şərait yaratmalıdır.

Bu mənada ki, daxili qanunvericilik sisteminin bu öhdəliklərə uyğun olmasını təmin etməlidir. Bir çox hallarda qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi beynəlxalq müqavilələrdə bir tələb, şərt kimi iştirakçı dövlətlərin üzərinə qoyulur. Bu göstərişləri də 2 qrupa bölmək olar:

- ümumi göstərişlər;
- konkret göstərişlər.

Birinci qrupda əsas etibarilə insan hüquqları haqqında bəhs olunur. Bir prinsip kimi insan hüquqlarının əsas götürüldüyü müqavilələri imzalayan dövlətlər göstərilən şərtlərlə razı olmalı və bu şərtlərə əməl etməlidir. Bu dövlətlər bəyan edilmiş hüquq və azadlıqlara əməl olunmasını təmin etmək üçün zəruri qanunvericilik tədbirlərini həyata

keçirməlidirlər. Bu göstərişlərin yerinə yetirilməməsi, özü-özlyündə beynəlxalq hüquq normalarının pozulması kimi qəbul edilə bilməz. Beynəlxalq hüquq pozuntusundan o zaman danışmaq olar ki, dövlət öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri hər hansı konkret halda yerinə yetirməmiş olsun. Məsələn: BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 822, 843, 877 və s. nömrəli qətnamələri erməni tərəfi tanıyır və Azərbaycan Respublikasının ərazisini boşaltmağı bir öhdəlik kimi Ermənistan dövlətinin üzərinə qoyur. Lakin erməni işğalçıları bu öhdəliyi yerinə yetirməkdən boyun qaçırır. Bu göstərilən halda beynəlxalq hüquq normalarının pozuntusundan danışmaq olar. Digər bir misal göstərək: Avropa Şurası müasir dövrdə siyasi məhbus anlayışının aradan qaldırılması üçün bir sıra addımlar atır. Müxtəlif dövlətlər üzərinə öhdəlik qoyulur ki, siyasi baxışlarına görə həbs edilmiş, siyasi məhbus olan şəxsləri azadlığa buraxsınlar. Lakin bəzi dövlətlər bu öhdəliklərin tələbini lazımınca yerinə yetirmir. Belə halda beynəlxalq hüquq normalarının pozuntusundan danışmaq olar.

Birinci qrupda deyilən fikirlərə əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, zaman keçdikcə beynəlxalq hüquqda insan hüquq və azadlıqları diqqət mərkəzinə çevrildi. Bununla bağlı bir sıra optimal prosedur normalarının qəbul olunması beynəlxalq hüquqda insan hüquqları ilə bağlı normalara standart, qəlib xarakteri verilməsinə səbəb oldu.

İnkorporasiya yolu ilə beynəlxalq müqavilənin milli hüquqa daxil edilməsi onun birbaşa tətbiq oluna bilməsi demək deyil. Başqa sözlə, məhkəmədən tələb etmək olmaz ki, o, dövlətin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqaviləni hər hansı işin həlli üçün birbaşa tətbiq etsin. Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüququn bir hissəsi elan edildiyi bütün ölkələrin məhkəmə təcrübəsində, adətən, müvafiq beynəlxalq müqavilənin özü icra olunan və ya özü icra olunmayan müqavilə olub-olmaması haqqında məsələ ortaya çıxır.

Özü icra olunan o müqavilələrə deyilir ki, onlar milli hüquq subyektlərinin iştirakı ilə olan münasibətləri avtomatik tənzimləyən dəqiq hüquqi öhdəliklər və milli məhkəmələrdə bilavasitə iddia ilə təmin olunan hüquq və vəzifələr yaradır. Özü icra olunmayan müqavilələr isə özündən sonra müəyyən qanunvericilik aktlarının verilməsini tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq-hüquq normalarının böyük əksəriyyəti, ilk növbədə, bu normaları qəbul etmiş dövlətlərin özünə yönəlmişdir və onların orqanları üçün qanunvericilik, təşkilati və digər xarakterli müvafiq öhdəliklər

yaradır. Qeyri-müəyyən olduğuna görə, bu normalar məhkəmə tətbiqi üçün zəruri hüquqi standartlar nəzərdə tutmur.

Milli-hüquqi implementasiyanın inkorporasiya və transformasiyadan başqa digər iki üsulu da vardır. Bunlardan biri istinad, digəri isə resepsiyadır.

Resepsiya dövlətin beynəlxalq müqaviləyə qoşulmadığı halda onun müddəalarını qanunvericiliyinə gətirməyə imkan verir. Bu zaman beynəlxalq müqavilənin norması olduğu kimi daxili qanunvericilikdə təkrarlana, dəqiqləşdirilə, inkişaf etdirilərək qanunvericiliyə uyğunlaşdırıla bilər. Beynəlxalq aktların resepsiyası ən müxtəlif hüquq sahələrində baş verir. Resepsiya – nisbətən dəqiq olmur, burada beynəlxalq aktla dövlətin daxili hüquqi aktı arasında birbaşa əlaqə tapmaq çətindir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası 21 iyul 1992-ci il tarixli qərarı ilə “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”a qoşulmuşdur. Bu Pakta qoşulan dövlətlər üçün qanunvericilikdə iqtisadi, sosial, mədəni hüquqların təsbit edilməsi vəzifəsini yaradır ki, bu da Konstitusiyada kifayət qədər geniş şəkildə əks olunmuşdur.

İstinad öz xarakterinə görə dövlətdaxili qanunvericiliyin göndərici və blanket maddələrinə oxşayır. Bu halda daxili qanunvericiliyə elə normalar əlavə edilir ki, onlar hər hansı hal üçün birbaşa beynəlxalq aktın tətbiq olunmasını müəyyən edir. İstinad beynəlxalq hüquq normasını olduğu kimi saxlayan və onun qanunvericiliyə gətirən üsuldur. Konstitusiyanın 10-cu, 69-cu, 70-ci, 151-ci maddələrində beynəlxalq hüquqa istinad var. Bəzi fikirlərə görə, istinad edilən norma daxili hüquqi məsələni özü birbaşa tənzim etmir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası bizə belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tərkib hissəsi beynəlxalq adət hüququ deyil, beynəlxalq müqavilə hüququdur. Belə ki, Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin II bəndinə görə, beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyin tərkib hissəsidir. Lakin Konstitusiyamızın beynəlxalq adət hüququna tam biganə qaldığını da söyləmək olmaz. Belə ki, 10-cu maddə də beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri kimi hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri nəzərdə tutur.

NƏTİCƏ

Gördüyümüz kimi, Azərbaycan Respublikası da beynəlxalq hüquqda hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normaları öz Konstitusiyasında təsbit etmişdir. Bildiyimiz kimi, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biridir.

Qanunauyğun haldır ki, 1995-ci ilin noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətimizin ali məqsədi kimi bəyan edilmişdir (maddə 12). İnsan hüquq və azadlıqlarının ən yüksək dəyər kimi təsdiq edilməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya quruluşunun başlıca norması kimi götürülmüşdür. Burada insan hüquq və azadlıqları dövlət hakimiyyəti iradəsinin təzahürü kimi yox, insanın mövcudluq faktı ilə, insanın təbiəti ilə şərtlənən azadlıq ölçüsü kimi götürülmüşdür. Başqa sözlə desək, insan hüquqlarının təsbiti və müdafiəsi təbii hüquq ideyası üzərində qurulmuşdur.